

Ineke Wienese, *Troost voor tranen. Verhalen over verlies en rouw van jongeren uit verschillende culturen*. Uitgeverij Ten Have, Kampen 2010, ISBN 9789025961084, 156 pag., € 17,25

Door: Arianne Boon, MA, geestelijk verzorger bij Vincent van Gogh, instelling voor geestelijke gezondheidszorg in Venray

De laatste jaren zijn er regelmatig boeken verschenen over het rouwen van kinderen en jongeren. In die boeken komen weinig jongeren aan het woord met niet-Nederlandse wortels. Ineke Wienese heeft het initiatief genomen om juist voor deze doelgroep een boek samen te stellen. Zij is gezondheidszorgpsychologe en orthopedagoge en werkte mee aan het project over verlies en rouw in verschillende culturen dat in 2009 de Nationale Jeugdzorgprijs ontving. In *Troost voor tranen* staan ervaringsverhalen over het verlies door overlijden van ouders, grootouders, broers en zussen, neven en nichten, vrienden en vriendinnen.

Bijna alle jongeren die aan dit boek meegewerkt hebben, zijn in Nederland geboren. Hun ouders komen uit Turkije, Marokko, Suriname, Curaçao, China en Iran. Ze vertellen in dit boek op een openhartige wijze wat hen gesteund en getroost heeft na een ingrijpend verlies en hoe ze daarna de draad van hun leven weer hebben opgepakt. Ze laten zien hoe zij vanuit hun cultuur met de dood omgaan: de rituelen bij het afscheid, de wijze waarop er vanuit hun geloof tegen de dood wordt aangekeken, de dromen en tekens die ze van de overledene ontvangen en de bescherming die ze van geesten en goden krijgen. Zo vertellen Turkse en Marokkaanse jongeren dat het in hun cultuur de gewoonte is dat alleen mannen bij de begrafenisplechtigheid aanwezig mogen zijn en er na de rouwperiode van veertig dagen niet meer gesproken wordt over de overledene. Een Surinaams-Creools meisje vertelt dat het in haar cultuur de gewoonte is om bij het afscheid nemen tegen de

overledene te zeggen wat je op je hart hebt. Je mag huilen, schreeuwen, zingen of iemand omhelzen. Zij heeft een lied voor haar moeder gezongen en voelde: het is goed zo. Een Chinees meisje vertelt dat het praten over de dood ongeluk kan brengen en ze dit onderwerp thuis liever niet ter sprake brengt.

Tussen de verhalen in zijn gedichten opgenomen, en korte beschrijvingen van specifieke rouwverwerkingrituelen of religieuze praktijken. Het boek wordt afgesloten met waardevolle tips van jongeren voor jongeren over het omgaan met rouw, en tips van jongeren voor ouders, familie en omgeving. Tot slot wordt een uitgebreide lijst van boeken en websites over rouw en verlies vermeld. Het voorwoord is van Riet Fiddelaers-Jaspers. Zij heeft zich gespecialiseerd in het omgaan met rouw en veel gepubliceerd over verliesverwerking van jongeren.

Ineke Wienese heeft dit boek niet alleen voor jongeren geschreven maar ook voor ouders, familie, leerkrachten en hulpverleners. Ze is erin geslaagd om de kloof te beschrijven die jongeren uit verschillende culturen ervaren tussen de wereld van hun familie en de wereld daarbuiten. Dat ze in de war raken omdat ze thuis met andere praktijken en opvattingen over rouwen worden geconfronteerd. Of dat ze merken dat er door anderen met onbegrip en afwijzing gereageerd wordt op de door hen gepraktiseerde rouwrituelen. Daar komt bij dat de jongeren in een praat- en overlegcultuur opgroeien, terwijl hun ouders niet geleerd hebben om over hun gevoelens en gedachten te praten. Tegelijkertijd laat ze ook zien dat het rouwen van deze groep jongeren niet wezenlijk verschilt van dat van andere jongeren. Ook zij zijn op zoek naar erkenning en willen serieus genomen worden.

Ik vind het bijzonder dat Ineke Wienese het initiatief genomen heeft om over verlies en rouw van jongeren uit verschillende culturen te schrijven.

De verhalen in het boek zijn indringend en ontroerend. Jongeren tussen de twaalf en tweeëntwintig jaar zullen zich zeker in deze verhalen herkennen. Ook voor volwassenen is het een informatief en leerzaam boek. Een minpuntje is de nogal saaie lay-out en het ontbreken van een inhoudsopgave, waarmee jongeren gemakkelijker een verliesverhaal uit hun cultuur hadden kunnen vinden. Een pluspunt is de indeling in kopjes en de korte stukjes tekst. Het is mooi dat in alle verhalen het motto van het boek terugkomt: Omdat er liefde is bestaat er geen voorbij – in alle eeuwigheid ben jij!

Inez van der Spek, *Meer dan lijfsbehoud. Drie zussen leven met borstkanker*. Uitgeverij Kok, Kampen 2010, ISBN 9789043517911, 167 pag., € 17,50

Door: drs. Marie-José Burger, geestelijk verzorger in Meander Medisch Centrum Amersfoort

Ik zit thuis, op mijn kamer, te lezen. *Meer dan lijfsbehoud* heet het boek, geschreven door Inez van der Spek. Beneden ligt de oproep voor een borstonderzoek. Ik had deze zomer al moeten gaan, maar toen was ik op vakantie. Nu moet ik actief een afspraak maken. Ik stel het uit. Maar al lezend ben ik me zeer bewust van een risico – ik wil me later niet moeten verwijten dat ik het eerder had kunnen weten.

De medische kennis en mogelijkheden plaatsen ons voor onvoorstelbare dilemma's, keuzes die we niet willen maken, verantwoordelijkheden, die we niet goed kunnen overzien. Waar trek je de grens? En hoe doe je dat, en hoe weet je waar jouw grens ligt? Inez van der Spek heeft een ontroerend boek geschreven, een aangrijpend portret van drie vrouwen, drie zussen: Hannelore, Elies en Marieke. Twee van hen hebben borstkanker. Van der Spek beschrijft hun zoektocht, hun moed om te leven, hun vragen. Het is een spiritueel boek geworden. Spiritualiteit als proces van innerlijke omvorming,

een zoektocht naar bezieling, transcendentie, verbondenheid, verdieping (zie de beroepsstandaard van de VGVZ). Het is een zoektocht naar heelheid en heling. De zussen nemen die zoektocht serieus, doordat zij het belang van het vormgeven en voeden van de eigen levensbronnen onderkennen.

Ons leven is niet maakbaar, dat maakt het boek opnieuw duidelijk. 'Het leven is niet te redden', zegt Hannelore, 'het leven is onzeker'. Wat maakbaar is (maar ook dat tot op zekere hoogte), is hoe wij omgaan met wat ons in het leven overkomt. Hannelore, Elies én Marieke laten dat op een krachtige, ontroerende manier zien. Het lot dat hen treft is hard, daar worden geen doekjes om gewonden. Borstkanker, borstsparende operatie, chemokuur. Vijfentwintig keer naar het ziekenhuis in zeven maanden tijd, vervolgbehandeling, genetisch onderzoek, preventieve verwijdering van beide borsten en eierstokken, en verder, en verder.

Het boek moet gaan, schrijft Inez van der Spek aan het begin, over lichaam en geest: het mes van de chirurg, de pijn van het hart, het behoud van de ziel. Hoewel het mes van de chirurg niet wordt verdonkeremaand, laat het boek zien hoe gezocht wordt naar, gestreden ook voor, het behoud van de ziel. Heiliging van het bestaan, een leven waarin niet het verbeteren van het vege lijf het hoogste doel is. Het maakt ook duidelijk wat ziekte doet met de ander, met degenen die er naast staan maar niet ziek zijn, die moeten leven in de 'vallijn van de ander'. 'Ik kan geen littekens laten zien, maar ze zijn er wel', zegt Marieke.

Hannelore is degene die, ondanks alle therapie, overlijdt. Van haar komt de uitspraak dat genezing op meer kan duiden dan dat de ziekte uit je lichaam is. Mensen kunnen ook genezen dood gaan, zegt ze. Je houdt je adem in bij die uitspraak. Als je dat kunt zeggen – met letterlijk de kanker in je lijf, om met Hans Andreus te spreken – dan weet je, denk ik, hoe je ziel te behouden, door alle medi-

sche behandelingen heen. Zij is gestorven, haar gezicht gekeerd naar het licht.

Vele thema's worden aangeraakt en nodigen uit tot doordenken. De tweedeling tussen ziekte en gezondheid, tussen reguliere en alternatieve geneeskunst, tussen lichaam en ziel. 'Ziekte en gezondheid zijn voor mij geen vanzelfsprekende begrippen, benadrukt Hannelore. Wanneer ben je ziek, wanneer gezond? De uitslag van een ct-scan kun je niet negeren; als er iets aan de hand is, moet je actie ondernemen. Maar hiermee is niet meteen aangegeven hoe ziek je je al dan niet voelt. In welke mate beschouw je jezelf al ziek? En als er delen van je lijf ziek zijn, betekent dit dan dat je niet helemaal gezond meer bent? Kan ik me toch gezond voelen, ook al zijn er zwakke plekken in mijn lichaam?'

Het gaat om een zoeken naar een nieuw evenwicht in het leven. Het schoolrooster van de kinderen naast de wekelijkse kuren, het alledaagse bestaan en het aangezicht van de dood. Dit alles vraagt om rouw-arbeid van wat niet meer terugkomt, wat verloren gaat, en om het vinden van een nieuwe taal, woorden die in de diepte gaan van wie je ook bent maar waarvoor geen directe aanleiding was om ze te zoeken. Hannelore en Elies doen dat ieder op eigen manier, puttend uit de bronnen die traditie hen geeft of zoekend naar nieuwe spiritualiteit.

Ziekte veroorzaakt een eenzaamheid die niet weggenomen kan worden, bij alle liefde en verbondenheid die er is. Alsof er een niet te betreden terrein is ontstaan. Er is een land van alleen laten en alleen gelaten willen worden. Veel kan besproken worden, maar de stilte en het bij jezelf zijn is ook nodig. Een radicalisering van wat je voor die tijd niet zo dringend hoefde: opnieuw met jezelf, alleen, om om te gaan met datgene van wat van jou is en van niemand anders: de tumor, de voortschrijdende afbraak.

Ieder perspectief heeft zijn grenzen – van de arts, van de patiënt, van ieder ander. Het maakt sommige zaken zichtbaar en doet andere uit het zicht verdwijnen. Alleen door daarover in gesprek te gaan doen we recht aan wie de ander ten diepste is. Alleen zo kunnen we het verhaal van elkaars leven verder weven. Schering en inslag. De verhalen van Marieke, Elies en Hannelore en het verhaal van de schrijfster zelf weven daarin belangrijke draden, geven stof om door te denken, en vormen samen een ontroerend pleidooi voor menselijke maat in de zorg.

Smilde, Miek, *Raarhoek*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2011, ISBN 9789029573764, 311 pag., € 19,95

Door: drs. Jan Groot, geestelijk verzorger Dimence (GGZ), regio Zwolle

De grote ontwikkelingen binnen de psychiatrie van de afgelopen vijftig jaar kunnen op verschillende manieren worden beschreven. Dit boek doet het aan de hand van het verhaal van de opkomst en de ondergang van Sint Franciscushof, een psychiatrisch ziekenhuis dat van begin jaren zestig tot eind 2008 te vinden was in het buurtschap Raarhoek nabij Raalte (Overijssel). Daarna heeft het zich, nog meer dan voorheen, verspreid over de wijde regio, en met name naar nieuwgebouwde voorzieningen in de stad Zwolle. De oprichters beoogden in de lange aanloopgeschiedenis (vanaf 1952) de stichting van een psychiatrisch ziekenhuis voor katholieke vrouwen, zodat men in Noordoost-Nederland voor die doelgroep niet langer zou zijn aangewezen op het verre Venray. Bij de opening waren ze echter al ingehaald door de tijd en de beginnende ontzuiling en al snel werd het een regionale voorziening voor vrouwen en mannen van alle gezindten. Rond de eeuwwisseling ging het Zwolse Poort heten, en in 2008 kwam door een fusie met andere Overijsselse GGZ-instellingen de organisatie Dimence tot stand.

Onderzoeksjournalist en tekstschrijver Miek Smilde (1966) baseert haar boek enerzijds op archief- en ander bronnenonderzoek en anderzijds op zo'n honderd interviews met allerlei betrokkenen: medewerkers, patiënten en zelfs omwonenden. Zij heeft een bijzondere affiniteit omdat haar vader Jan Smilde, die zij voor het boek ook interviewde, van 1974 tot 1986 geneesheer-directeur van Franciscushof was. Smilde heeft, zowel in het oude ziekenhuis als op één van de nieuwe locaties in Zwolle, herhaaldelijk met medewerkers mogen meelopen. Hierdoor heeft zij de werkvloer meegemaakt met wat zich daar kan afspelen. Het zijn deze beschrijvingen én de vaak indringende gesprekken met (ex-)patiënten en (oud-)medewerkers, die een realistisch beeld geven van de psychiatrische zorgverlening in de loop van die halve eeuw, tot op vandaag. Zo blijken vermaatschappelijking en transmuralisering maar voor een deel van de chronische patiënten gunstig uit te pakken. Verregaande integratie blijft in zowel hartje Raalte als de stad Zwolle niet meer dan een lange weg met heel veel hobbels. 'Op de Hof was minder eenzaamheid', is een uitspraak. En: 'Het is voor mij een genadige plaats geweest'. Een aantal anderen leeft juist op door de privacy van een eigen woonplek.

Ik ben extra getroffen door de beschrijving van enkele aangrijpende gebeurtenissen (zoals bijvoorbeeld het hoofdstuk over de suïcide van 'mijnheer Ligthart'), en door de respectvolle portrettering van een aantal (ex-)patiënten. Schrijnend komt daarin naar voren wat een diep spoor een psychiatrische aandoening in een mensenleven kan trekken. Door deze beschrijvingen en door de rest van het boek dringt zich, als een permanent kernthema van de zorgverlening van heel de beschreven periode tot op vandaag (en morgen), het grote belang op van een empathische en respectvolle bejegening. Ondanks kleinere budgetten en krimpende aantallen zorgverleners op de werkvloer dient oprechte aandacht voor de patiënten en hun levensverhalen de eerste zorg van de zorg te blijven. Smilde zegt zelf in een

interview naar aanleiding van haar boek: 'Van al die mensen die ik in het kader van dit boek heb ontmoet, heb ik uiteindelijk geleerd dat we meer tijd moeten hebben voor elkaar, meer aandacht voor elke mens die op je pad komt, 'gek' of 'gewoon'.

De auteur heeft een bijzondere aandacht voor de godsdienstige en ethische vragen. Dat komt onder andere naar voren in de gesprekken met één voormalige en twee van de huidige geestelijk verzorgers (onder meer in het hoofdstuk 'God is gek'). Zowel de heilzame en troostende als de ziekmakende en verzwarende kant die religie kan hebben komt in het boek sterk naar voren. Het maakt duidelijk dat er binnen de geestelijke gezondheidszorg meer aandacht moet worden besteed aan de rol van de religie, ook door psychiaters en andere behandelers en door verpleegkundigen. Een aantal missers (katholieke geestelijk verzorgers worden bijvoorbeeld als 'pastoor' neergezet) verdient voor een volgende druk rechtzetting.

Als een van de naastbetrokkenen (geestelijk verzorger bij het huidige Dimence) heb ik *Raarkhoek* met extra belangstelling gelezen. Het is een boek dat ook collega's van andere instellingen kan boeien omdat het een exemplarisch karakter heeft. De dilemma's en de paradoxen van de psychiatrische zorgverlening komen haarscherp naar voren. Gebeurtenissen en ontwikkelingen worden gesitueerd in de context van de tijd, en op zere plekken wordt de vinger gelegd.

Christina M. Puchalski en Betty Ferrell, *Making Health Care Whole: Integrating Spirituality into Health Care*. Templeton Press, West Conshohocken (USA) 2010, ISBN 1397811599473505, 266 pag., \$ 26,97

Door: drs. Jack de Groot, geestelijk verzorger in het Universitair Medisch Centrum St Radboud in Nijmegen

Hoe is spiritualiteit te integreren in de (gezondheids-)zorg? Dat was de vraag voor een tweedaagse expertmeeting en schrijfrondes daarna, met als resultaat het voorliggende boek, *Making Health Care Whole*. Doel van het boek is een presentatie van standaardisering in de spirituele zorg als onderdeel van palliatieve zorg, maar de inzichten kunnen worden gebruikt in het hele veld van zorg.

Het eerste kwart van het boek is inleidend. Als doel wordt genoemd: praktische richtlijnen voor het spirituele en ethische domein in de zorg. In de appendix staan vele definities van spiritualiteit, die wordt gezien als een breder verschijnsel dan religie. De expertmeeting leverde consensus op over een definitie van spiritualiteit. *Spiritualiteit is het aspect van mens-zijn dat verwijst naar de manier waarop individuen zoeken naar en uitdrukking geven aan zin en doel en de manier waarop ze hun verbondenheid ervaren met het moment, zichzelf, anderen, de natuur en het betekenisvolle of heilige.*

Het tweede deel van het boek geeft allerlei aanbevelingen om de richtlijnen te implementeren, verdeeld over zeven rubrieken. Voor elke rubriek is dezelfde indeling gehanteerd: theoretische, empirische en filosofische achtergrond; praktijkbeginselen, beschikbare instrumenten en eventuele ethische richtlijnen; aanbevelingen voor implementatie. We staan kort stil bij elk van die rubrieken, waarbij we gebruik maken van de hoofdstukken uit het boek en het artikel dat als verslag van de expertmeeting verscheen (zie onderstaande verwijzing).

Spirituele zorgmodellen: Voor klinische en poliklinische zorg wordt het inter-professioneel spirituele zorgmodel uitgewerkt; dit model is gebaseerd op de samenwerkingsrelatie tussen patiënt en clinicus – ziekte heeft diverse aspecten en elk aspect krijgt aandacht van een specialist.

Spiritueel assessment: Er worden drie gradaties van spiritueel assessment onderscheiden: spirituele screening (een paar simpele vragen, zoals bijvoor-

beeld 'zijn spiritualiteit of religie belangrijk in je leven'); een uitgebreide anamnese van de spirituele biografie met 'meetinstrumenten' als FICA, SPIRIT, HOPE; een formeel spiritueel assessment door de geestelijk verzorger, die daarover rapporteert aan de andere zorgverleners.

Spiritueel behandelplan: Een spiritueel behandelplan vereist – zoals elk behandelplan – consistent taalgebruik wat betreft diagnose, doel en bijpassende interventies, waarvan er drieëntwintig worden genoemd

Multidisciplinaire overwegingen: Er is een richtlijn ontwikkeld voor multidisciplinaire samenwerking op het terrein van spirituele zorg, met onderscheid tussen intramurale geestelijke verzorging en geestelijke verzorging door de ambtsdrager van de eigen (geloofs-)gemeenschap.

Training en certificering: Spirituele competenties voor alle zorgverleners inclusief de geestelijk verzorger worden verworven via diverse curricula, waarvan een aantal in een appendix is opgenomen.

Persoonlijke en professionele ontwikkeling: Reflectie op compassie en altruïsme als belangrijke drijfveren voor de zorgverlener kan maken dat het werk als meer zinvol beleefd wordt en maakt de professional beter bestand tegen stress.

Kwaliteitsverbetering: Standaardisering en permanente evaluatie is voorwaarde voor kwaliteitsverbetering. Nader onderzoek moet goede meetinstrumenten voor spirituele zorg opleveren.

Het boek wordt gecomplementeerd door een schat aan informatie in de appendices, met definities, screening- en assessmentinstrumenten, competenties voor de geestelijk verzorger en allerlei onderzoeksinstrumenten op het terrein van religie en spiritualiteit, een literatuurlijst met ruim driehonderd titels en een index met trefwoorden. Hiermee is het een fantastisch naslagwerk voor elke dienst geestelijke verzorging.

Evaluerend en concluderend mag gezegd worden dat dit boek en het hierna genoemde artikel zowel

op theoretisch-conceptueel niveau als op praktisch niveau handvatten biedt voor de geestelijk verzorger die samen met andere zorgverleners wil werken aan geïntegreerde spirituele zorg. Er worden mogelijkheden geschetst voor teams van geestelijk verzorgers om met elkaar te komen tot consensus over standaardisering van hun zorgaanbod. Het lijkt me een uitdaging om analoog aan de aanpak in de USA ook hier in Nederland die weg te gaan. In Amerika is het vanzelfsprekend dat er een spiritueel consulent aanwezig is binnen een behandelteam. In het gesecculariseerde Nederland lijkt mij daarvoor nog een hele weg te gaan, maar consensus binnen de beroepsgroep is een voorwaarde.

Wie in een beknopt artikel een voorproefje van het boek wil krijgen, kan terecht in Christina Puchalski e.a. (2009), 'Improving the Quality of Spiritual Care as a Dimension of Palliative Care: The Report of the Consensus Conference', *Journal of Palliative Medicine* 12, pp. 85-904, www.liebertonline.com/doi/abs/10.1089/jpm.2009.0142.

Willem Jan Otten, *Onze Lieve Vrouwe van de Schemering. Essays over poëzie, film en geloof*. Uitgeverij van Oorscot, Amsterdam 2009, ISBN 9789028241299, 262 pag., € 17,50

Door: Drs. Karin Seijdell, geestelijk verzorger bij Lunetzorg in Eindhoven

'Wil je dit boek recenseren, of heb je een hekel aan Otten?' vroeg de rubrieksredacteur. Blijkbaar is lezend Nederland onder te verdelen in hen die Otten haten en hen die zijn proza waarderen. Ik zei, dat ik geen bijzondere hekel of voorliefde voor hem had.

Na lezing van de bundel essays ben ik een lezer-ervaring rijker die ik daarvoor nog nooit had gehad. Soms zat ik op het puntje van mijn stoel te lezen, gefascineerd. Andere malen legde ik het boek uit

verveling, en ook wel uit irritatie, op een stoffige plek op zolder. Om het dan na enkele weken weer uit te graven en verder te lezen. Zelden was ik zo geboeid door bepaalde gedachten en door andere verhalen buitengewoon verveeld of geïrriteerd. Dit lijkt me aanleiding genoeg om de bundel aan te schaffen, omdat een dergelijke ervaring in ieder geval ontregelend werkt en ook wel fijn is.

Willem Jan Otten heeft een grote liefde voor films. Ik niet. Heel vaak haal ik het einde, de aftiteling niet, ben ik al weggezapt of geestelijk afgehaakt. Wat zijn observaties over film voor mij, als niet bijzonder onderlegd in de canon van de hedendaagse film, toch de moeite waard maken, is een aantal essays midden in de bundel, getiteld *Berlijnse geloofsbrieven*. Het betreft een bundeling van een aantal gastcolleges die hij hield op de Faculteit Literatuurwetenschappen in Berlijn. Hier raakt hij aan een centraal thema voor mij als mens, als gelovig mens, als geestelijk verzorger. Hoe kan het dat een personage uit een verhaal, in zijn geval een filmpersonage, een mens wordt? Hij noemt dit 'de beweging van de lezer of de kijker het personage in.' Je vereenzelvigd je met de, vaak tragische, hoofdpersoon. Hierin is er ruimte voor alle grote thema's in het leven van mensen: jaloezie, gebrek aan liefde, liefde, verraad, loochening.

Willem Jan Otten is schrijver, verteller van verhalen. Een verhaal is voor hem 'iets waar een wending in zit, en een gebod, iets wat het personage moet aanvaarden wil het zijn leven veranderen' (pag. 164). Hierover ben ik nu nog niet uitgedacht, aangezien het bezig zijn met verhalen, levensverhalen, Bijbelverhalen een centraal deel uitmaakt van wie ik ben als geestelijk verzorger. Otten geeft hier woorden aan die ik zelf niet zou bedenken, hij reikt nieuwe concepten aan om te denken over de betekenis van Bijbel- en levensverhalen. Waarom word ik wel geraakt door het ene verhaal of personage, terwijl het andere me onaangedaan laat? Ik raad het collega's zeer aan om deze essays te lezen.

Het taalgebruik van Otten is soms, in mijn beleving, niet al te boeiend, moeilijk zonder dat het een hoger doel dient. Daar zit voor mij dan ook de verveling, en soms de irritatie. Hij heeft mooie dingen te zeggen over de troost van mooie filmbeelden en rake poëtische zinnen. Hij is zelf gelovig, en weet dit op een manier te verwoorden die uitnodigt daarin met hem mee te gaan en mee te denken. Willem Jan Otten verdient het om gelezen – zij het met horten en stoten en onderbrekingen – in je boekenkast te staan.

Erwin Kamp, *'Raadsman, heeft u nog raad?'* *Persoonlijke ervaringen van een humanistisch geestelijk verzorger bij het Korps Mariniers*. Uitgeverij Papieren Tijger, Breda 2009, ISBN 9789067282345, 132 pag., € 15,-

Door: drs. Leo van Oudheusden, dominee/Kapitein-Luitenant ter Zee buiten dienst

'Raadsman, heeft u nog raad?' Onder deze titel bundelde Erwin Kamp een aantal persoonlijke ervaringen die hij had als humanistisch geestelijk verzorger bij het Korps Mariniers. Na zijn opleiding aan het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM) te Den Helder was hij onder andere geplaatst bij de mariniersopleiding in Rotterdam, in Doorn, op Curaçao en ging hij mee op uitzending naar Ethiopië/Eritrea en Irak. Met deze gebundelde ervaringen geeft hij de lezer een inkijkje in zijn werk door verhalen te vertellen. Mooie verhalen, spannende verhalen, droevige verhalen, 'romantische' verhalen. Het is een aardige manier om meer te weten te komen van het relatief onbekende en veelzijdige werk van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht. Het ene moment maken we een vormingsles mee met als thema 'Eed of belofte' – is het wel zo simpel te stellen dat de eed is voor hen die geloven en de belofte voor hen die niet geloven?? – het andere moment maken we de voorbereidingen mee van een militaire uitvaart of rijden we in Ethiopië mee

in een Land Rover naar OP2 (observatie post) met uitzicht over de 'killing fields.' Grappig te lezen hoe lastig het is aan een Canadese militair uit te leggen wat dat betekent: humanistisch geestelijk verzorger. 'But if you don't worship God, what do you worship then... the devil?' (p. 43).

Schrijven zoals Erwin doet, is je kwetsbaar opstellen. Kwetsbaarheid hoort echter ook bij het werk, denk ik. Wat mij opvalt is dat Erwin vaak 'politiek correcte en gewenste' reacties kan geven en dat hij zijn werk toch wel erg goed en succesvol doet. Het zijn toch zeker niet alleen maar succesverhalen die hij meemaakt? Ook krijg ik de indruk dat er welhaast geen tijd en geen gelegenheid is waarop en waarbij hij niet aanwezig was. De foto's verfraaien het boekje, maar waarom moet het op die foto's zo prominent om Erwin Kamp gaan? Al lezend vroeg ik mij af waaruit eigenlijk het typisch humanistische blijkt van het werk van deze geestelijk verzorger, in onderscheid van zijn collega aalmoezenier en dominee; liturgische vieringen even daar gelaten.

Anderzijds krijg je als lezer de indruk dat het hier om een bevlogen geestelijk verzorger gaat met oog voor mensen. Hij ziet mensen staan – in hun kwetsbaarheid, te midden van een harde wereld, om het te zeggen in termen van de titel van een boekje van Annelies van Heijst. Zelf schrijft hij het 'heel bijzonder [te vinden] met deze mensen in hun leven mee te mogen lopen.' (p. 130.) Een mijl, soms twee, zou ik eraan toe willen voegen. Al lezend krijg ik de indruk dat het hem gaat om een betekenisvolle relatie met de ander, die te erkennen en tot zijn recht te laten komen. Dat maakt dit kwetsbare werk waardevol. Opvallend vond ik wel dat de afbeelding op de voorzijde van het boekje de titel draagt: 'En God zag dat het goed was.' Over humanisme gesproken...

Greteke de Vries, *Meer dan voldoende te eten en een vrolijk hart. Aat van Rhijn, dominee en therapeut in het spoor van Nagy en Levinas*, Uitgeverij Skandalon, Vught 2010, ISBN 9789076564937, 372 pag., € 24,50

Door: drs. Dineke Havinga, supervisor KPV-centrum Zon en Schild

'Hier is hij niet...' Deze zinsnede staat op de grafsteen van Aat van Rhijn. Samen met Hanneke Meulink-Korf stond hij aan de wieg van het doordenken van het gedachtegoed van Nagy voor het pastoraat. Er zullen niet veel lezers van dit blad zijn die niet in opleiding of werk vertrouwd zijn geraakt met het denken van Nagy over de intergenerationale verhoudingen. Wat kan een biografie over Aat van Rhijn toevoegen voor geestelijk verzorgers? Greteke de Vries, predikant te Naarden, schreef een prachtig boek over hem. Het kent 372 pagina's, leest als een roman en is mooi vormgegeven: de tekst is overal afgewisseld met foto's, gedichten en citaten. Hier is hij wel...

Eerlijk gezegd vroeg ik me af, voordat ik aan dit boek begon: hoe belangrijk is van Rhijn geweest dat er zo'n groot boek over hem verschijnt? Welke theoloog of pastor in Nederland viel of valt die eer te beurt? Verkeerde vraag. De Vries was ooit geraakt door de leergang contextueel pastoraat. Zij vond het voor zichzelf een groot verlies dat ze Van Rhijn nooit meer zou horen over het gedachtegoed van Nagy en Levinas. Verlies voor zichzelf en ook voor anderen. Zo besloot ze een boek te gaan schrijven, om hem dichterbij te halen dan zijn grafscript. En de uitgever, zelf ook geboeid door de contextuele leergang, ondersteunde haar plan.

Is het een biografie? Ja, het is een heel gedegen levensbeschrijving van de wieg tot het graf, tussen 1930 en 2002. Een familiegeschiedenis en een geschiedenis van een loopbaan die zich ontvouwt tot het hart van de biografie: het contextuele pasto-

raat. Vervolgens hoe dat werk zich bestendigt in een beweging. Zijn levenseinde wordt beschreven. Tot slot volgen de genogrammen, diep terug in de tijd. Al deze periodes worden boeiend beschreven, de hele sociaal-politieke, theologische en kerkgeschiedenis van die periode doen er in mee. Daarnaast zie je het gedachtegoed van Nagy zich ontvouwen en kijk je mee hoe Van Rhijn en Meulink-Korf dit denken grondvesten voor generaties theologen.

Maar waarom zal een lezer van dit blad dit boek lezen. Moet je dan specifiek geïnteresseerd zijn in Van Rhijn, les van hem hebben gehad? Nee, dat denk ik niet. Eigenlijk denk ik dat het geen biografie is, maar dat het hele boek een manier is om te laten zien wat er gebeurt als je het denken van Nagy en Levinas op een mensenleven loslaat. Dan is een mens geen zuchtje wind, maar een mens die geëerd kan worden. Een mens is dan niet los te denken van belangrijke anderen en tegoeden, die gevonden kunnen worden en bewerkt met het oog op weer nieuwe anderen. Anderzijds is de biografie ook een manier om te laten zien hoe iemand leeft met het gedachtegoed van Nagy, welke wegen je dan in slaat.

Zo ontstaat een zorgvuldig vlechtwerk rondom een leven. Overal zijn bronnen: dat de vader van Aat advocaat was en na de oorlog NSB'ers verdedigde, staat niet los van Aats aandacht voor de ethische kant van het denken van Nagy en Levinas. Het staat ook niet los van zijn eigen jeugd in oorlogstijd. Alle theologische lijnen, hoe verschillend ook, van Krijn Strijd met zijn politieke verzet tot Thurneysen met zijn verkondigende pastoraat, al die bronnen worden in dit boek aangeboord als tegoeden die het mogelijk maakten om onvervreemdbaar op de ander te zijn gericht. Boeiend is de geschiedenis van het hervormde vormingswerk uit de jaren zestig en de daaruit voortkomende aandacht voor politieke brandhaarden als Ierland en Israël, het zoeken naar een concept dat van de vijand geen object maakt: de zoektocht naar wat het

denken van Nagy en Levinas voor het persoonlijke leven maar ook voor een bevolkingsgroep kan betekenen. (Van Rhijn en Meulink hebben het denken van Nagy ook weer teruggebracht naar het geboorteland van Nagy, Hongarije!)

Alle puzzelstukjes vallen op hun plaats, losse eindjes en onverbonden geschiedenis bestaan er niet in een biografie die op de leest van Nagy is geschoeid. De dood is daarin te doen. Het genogram bestaat dan niet alleen uit familieleden, het is rijk gevuld met geschiedenis, met banen, gebeurtenissen, leermeesters, collega's, vrienden en andere belangrijke anderen. In het boek staan gedichten, gebeden, preken en gedachten over allerlei conflicten. Er wordt geen heilige beschreven; conflicten die hij had, worden ook genoemd. Het is in optimale vorm een concept van biografie in de geest van Nagy, zoals over ieder mens te schrijven zou zijn. En het is een mooie voorbeeldstudie om te laten zien wat het gedachtegoed van Nagy en Levinas met het leven van iemand kan doen.

Greteke de Vries hoopt met haar boek dat het denken van Aat van Rhijn een onvermoede bron zal aanboren, bij haar zelf, bij haar lezers en via de lezers bij de belangrijke anderen van de lezers. Dat lijkt me de ultieme vorm van doordenking van het tegoed dat een ander nalaat. Vragen die mij bezig houden door dit boek: kan een mens ook groter worden dan zij of hij eigenlijk is door de wijze waarop je door Nagy leert kijken naar een mens? En de tweede vraag: de ander is gebod, zegt Van Rhijn in navolging van Levinas. Wanneer leidt dat tot verwaarlozing, achterstelling en afwezigheid van het zelf en het eigen privéleven?

Christa Anbeek, *Overlevingskunst. Leven met de dood van een dierbare*. Uitgeverij Ten Have, Kampen, november 2010, ISBN 9789025959791, 223 pag., € 17,90

Door: drs. Theo A.R. de Zwart, MA, medisch ethicus in Ziekenhuis Rijnstate (Arnhem e.o.)

Op jonge leeftijd verliest filosofe en universitair hoofddocent bestaansfilosofie aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht Christa Anbeek kort na elkaar haar moeder, haar vader en broer. De beide laatsten door een zelfgekozen dood. Met haar vele vragen over de dood vindt ze antwoorden in het boeddhisme. Anbeek is er zelfs op gepromoveerd en heeft in diverse boeken geschreven over zingeving aan leven en dood. Als jaren later haar partner Paul op vakantie plotseling overlijdt, wordt haar leven opnieuw door elkaar geschud. Denken over de dood staat opnieuw op haar privé en wetenschappelijke agenda en ze gaat op zoek om te kijken of haar verworven inzichten en antwoorden haar kunnen helpen en nog voldoen. *Overlevingskunst* is het verslag van haar nieuwe zoektocht naar de diepere zin van dood en leven.

Anbeek begint haar boek met een brief vooraf aan haar dochter en daarvan is de eerste treffende zin: 'Het liefst zou ik je schrijven: het hoofdstuk dood is afgesloten, ik leef weer, vol. Want wat is een beter antwoord op de dood dan het leven zelf?' (pag. 9). In *Overlevingskunst* beschrijft Anbeek niet alleen hoe zij het gevecht aangaat van de schrijnende pijn van het gemis van haar partner, maar worden alle antwoorden die ze gedurende haar privé leven en wetenschappelijke werk verkend heeft opnieuw in emotionele en wetenschappelijke zin (zwaar) beproefd. Anbeek neemt je mee op haar tocht langs diverse denkers en schrijfsters – onder anderen Irvin Yalom, Joep Dohmen, Wilhelm Schmid, Patricia De Martelaere, Christien Hemmerechts, Anna Enquist, Pim van Lommel, Rutger Kopland en Thich Nhat Hanh – en wil weten wat zij te bieden hebben

---

met het oog op de dood. Wat is leven? Wat is sterven? Wat is samen zijn, wat is alleen zijn? Hoe kan ik betekenis vinden? (pag. 212). Is er een houding van levenskunst te vinden als je geliefde sterft, of is het puur een kwestie van overleven? Hoe verzoen ik mij met radicale eindigheid? Kan ik op mijn eigen eindige benen staan zonder naar houvast te zoeken bij een oneindige of goddelijke werkelijkheid? (pag. 12). De geboden inzichten worden verbonden met haar eigen verdriet en de zoektocht naar een antwoord dat daaraan recht doet. Anbeek blijft dichtbij haar eigen ervaringen en reflecteert wat dit aan emoties en gevoelens oproepen en welke betekenis dit geeft in haar leven en werk. In hoofdstuk 5 'Dood als overgang naar nieuw leven' geeft ze haar inzichten weer hoe het Tibetaans boeddhisme en zen over de dood denken.

Hoofdstuk 5 is in het boek een essentieel hoofdstuk, omdat het boeddhisme een bindend element is geweest in de relatie die zij had met haar partner Paul (pag. 141). Uiteindelijk blijkt geen van de inzichten en verkregen antwoorden die Anbeek bespreekt echt te voldoen. Op zoek gaan naar de zin van leven en dood, het is zo oud als de mensheid zelf. Een afdoende antwoord bestaat niet, de vraag houdt een blijvende voorsprong op ieder antwoord dat gegeven wordt. Ook Anbeek komt uiteindelijk bij dat inzicht uit. Zij schrijft hoe ze niet lang daarna, op een tochtig perron in de Bijlmer, besluit om voor het leven te kiezen, al is dat haar pas achteraf duidelijk geworden: 'Elke ademhaling, elke stap, elke beweging verwijderde mij ver-

der van mijn dode vader, moeder en broer. Ik dacht dat ik het antwoord moest vinden waarmee zij verder hadden kunnen leven. Ik moest de zin van het leven ontdekken, voor mezelf, maar vooral voor hen. Alleen op die manier kon ik de dood bezweren. Ik heb me vergist. Je hebt geen reden nodig om te kunnen leven. Je hebt een goede reden nodig om te kiezen voor de dood. In al die jaren heb ik die niet gevonden' (pag. 212). Ze schrijft dit in een brief aan haar dochter Roos ('Mijn drang om iets neer te zetten tegenover de dood heeft in de eerste plaats jou tot gevolg gehad' – pag. 213). Door het hele boek heen is zij met haar dochter in gesprek. Pas aan het eind schrijft Roos op ontroerende wijze terug (pag. 214-218).

Door *Overlevingskunst* te lezen heb ik met veel interesse Anbeeks zoektocht mee mogen volgen, waarvoor oprechte dank, omdat het ook veel heeft opgroepen bij mijzelf om te gebruiken bij mijn werk in de zorg waarin ik dagelijks te maken heb met leed van anderen. Bij het lezen van het boek kwamen namelijk ook mijn eigen vragen, twijfels en gevoelens naar boven. *Overlevingskunst* heeft mij verder aan te denken gezet, over mijn eigen leven, over mijn eigen zoektocht. Door reflectie op het bestaan, soms naar aanleiding van tragische gebeurtenissen die je niet altijd in eigen hand hebt, geeft dit boek een extra dimensie om samen met collega's in gesprek te gaan. Om ook goed te luisteren naar patiënten, cliënten en familieleden rondom de vraag: 'hoe overleef je en hoe kún je goed overleven na de dood van een geliefde?'